

Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ «ΕΘΝΙΚΟ ΡΟΛΟΥ» ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ: ΕΘΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟ Ή ΕΘΝΟΣ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟ;

Σία Αναγνωστοπούλου

Η δημόσια παρουσία του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, ο τρόπος με τον οποίο τη διεκδικεί, δηλαδή ο ρόλος που επικαλείται και ο λόγος που χρησιμοποιεί για να τη νομιμοποιήσει, δημιουργούν πολλά και σημαντικά ερωτήματα, διαχρονικά και συγχρονικά. Το μείζον διαχρονικό ερώτημα που τίθεται (καλύτερα, ξανατίθεται) είναι αυτό της σχέσης Κράτους-Εκκλησίας, Έθνους-Εκκλησίας, Έθνους-Ορθοδοξίας, κατά συνέπεια και αυτό του εθνικού ρόλου της Εκκλησίας. Από αυτό το διαχρονικής ισχύος ερώτημα απορρέουν άλλα συγχρονικά, με σημαντικότερο αυτό της διεκδίκησης σήμερα από μέρους της Εκκλησίας, διά του αρχιεπισκόπου, του ρόλου της ως εγγύησης και μάλιστα προϋπόθεσης για την ύπαρξη του έθνους. Τούτο σημαίνει ότι η Εκκλησία διεκδικεί ρόλο στη δημόσια σφαίρα, όχι με την ιδιότητα της πνευματικής ηγεσίας του ποιμνίου της (του ορθόδοξου ποιμνίου), αλλά –αναπαράγοντας τα πιο αναχρονιστικά ιδεολογήματα, αυτά δηλαδή που παρήγαγαν οι ανάγκες μιας άλλης εποχής– με την ιδιότητα της εθνικής αρχής των Ελλήνων. Η Εκκλησία, λοιπόν, διεκδικεί δημόσιο πολιτικό και όχι πνευματικό ρόλο, και μάλιστα ούτε καν τον διεκδικεί, τον απαιτεί ως εκ Θεού, αφού το έθνος αποτελεί «πολιτικο-θρησκευτική» κατηγορία, δηλαδή είναι ποίμνιο εθνικό, το ελληνορθόδοξο έθνος-ποίμνιο. Ο μέγας μύθος, τελικά, γύρω από τον οποίο συγκροτείται σήμερα όλο το πλέγμα ιδεολογημάτων, μεταξύ των οποίων και αυτό της Εκκλησίας-Εθνικής Αρχής, συμπυκνώνεται στην ταύτιση «Έλληνας-ορθόδοξος», μια ταύτιση που έχει διεκδικήσει και, παραδόξως θα έλεγα, έχει κερδίσει ιστορική νομιμότητα και επαλήθευση. Από αυτόν το μύθο εξάλλου παράγεται το ιδεολόγημα «ελληνικό έθνος-ορθόδοξο γένος», απ' αυτόν παράγεται το ιδεολόγημα «έθνος των πιστών» κ.λπ. Επειδή, λοιπόν, όλο αυτό το πλέγμα των ιδεολογημάτων, λόγω των πολλών ιστορικών μερικεύσεων που το συναρθρώνουν, διεκδικεί ιστορική επαλήθευση, είμαστε υποχρεωμένοι, προκειμένου να κατανοήσουμε το σημερινό ρόλο που διεκδικεί η Εκκλησία, να παρακολουθήσουμε την ιστορική σχέση Έλληνα-Ορθοδοξίας, την ιστορική σχέση Εκκλησίας-Έθνους. Να δούμε ποια ιστορική πραγματικότητα γέννησε αυτά τα ιδεολογήματα και γιατί αυτά τα ίδια ιδεολογήματα είναι τόσο εύκολα αναπαράξιμα σε μια εντελώς διαφορετική, όπως είναι η σημερινή, ιστορική πραγματικότητα. Σ' αυτό το

πλαίσιο, η μελέτη των ιστορικών σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας είναι αυτονόητη.

Η ανίχνευση και η μελέτη της ιστορικής σχέσης Ελληνικού Έθνους-Ορθοδοξίας, Έθνους-Εκκλησίας, καθώς και η ανάδειξη των ιστορικών αναγκών που έδωσαν ιστορική αληθοφάνεια στο ιδεολόγημα του εθνικού ρόλου της Εκκλησίας, κατ' αρχήν επιβάλλουν τη διεύρυνση του πεδίου αναφοράς μας στο χρόνο και το χώρο: επιβάλλουν, δηλαδή, την εκ νέου προσεκτική ανάγνωση των όσων γράφτηκαν πριν και μετά την ίδρυση του αυτοκεφάλου της ελληνικής Εκκλησίας, των όσων γράφτηκαν και γράφονται από τότε μέχρι σήμερα. Η διεύρυνση του πεδίου αναφοράς μας στο χρόνο και το χώρο θα μας επιτρέψει να εντοπίσουμε την ιστορική συγκυρία, στο πλαίσιο της οποίας «θρησκευτικοποιήθηκε» το έθνος, πολιτικοποιήθηκε και «εθνικοποιήθηκε» ο ρόλος της Εκκλησίας. Επί πλέον, είναι απαραίτητα για δύο πολύ σημαντικούς λόγους: πρώτον, ως προς το χρόνο, για να παρακολουθήσουμε τη δύσκολη και επίμονη πορεία του ελληνικού έθνους στη νεωτερικότητα, την επίμονη διαμάχη ανάμεσα σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, που επικεντρώθηκε ακριβώς στο θέμα της σχέσης θρησκείας-ελληνικού έθνους, Κράτους-Εκκλησίας· δεύτερον, ως προς το χώρο, για να διαπιστώσουμε ότι δεν είναι ο «ελληνισμός» που αποτελεί μια κοσμογονική ιδιαιτερότητα σε σχέση με όλα τα άλλα έθνη, αλλά αποτελεί μέρος ενός χώρου, των Βαλκανίων¹, όπου η πορεία προς τη νεωτερικότητα ανέδειξε τις κατά τόπους ιστορικές και όχι κοσμογονικές ιδιαιτερότητες.

Ας πάρουμε, λοιπόν, τα πράγματα από την αρχή κι ας δούμε σε ποια ιστορική στιγμή δημιουργούνται οι αντιφάσεις και οι αναδρομικές αναπλάσεις του παρελθόντος, και μάλιστα ποιου παρελθόντος. Είναι γνωστό ότι για τέσσερις σχεδόν αιώνες, που σημαδεύονται από την οθωμανική κυριαρχία και που το στοιχείο διάκρισης των πληθυσμών είναι η θρησκεία (πιστοί-άπιστοι), αυτή κατ' εξοχήν θα χρησιμεύσει ως κριτήριο οριοθέτησης της σχέσης των πληθυσμών ως προς την κεντρική εξουσία: κυρίαρχος-υποταγμένος. Είναι, επίσης, γνωστό ότι ο πατριάρχης και η εκκλησιαστική ιεραρχία ενσωματώνονται στο οθωμανικό σύστημα εξουσίας, ενώ, *ελέω Θεού* και κατά παραχώρησιν από το σουλτάνο, έχουν προνόμια άσκησης εξουσίας επί των ορθοδόξων². Παρά τις υπεραπλουστεύσεις που χρειάζεται χάριν οικονομίας να κάνω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο πατριάρχης εγγυάται την υποταγή των ορθοδόξων στην εξουσία· η ορθοδοξία, δηλαδή, διά της ιεραρχίας, αποτελεί ένα από τα στοιχεία που συναρθρώνουν το οθωμανικό, που νομιμοποιούν την υποταγή.

1. Για τις σχέσεις έθνους-θρησκείας κ.λπ. στα Βαλκάνια σήμερα, βλ. ενδεικτικά, Stevan Pavlowitch, «A propos de l' Eglise Serbe», ανακοίνωση στο *VIII-e Congrès International d'Etudes Sud-Est Européennes*, Bucarest, 24-28 août 1999· Maria Gracium and Ovidiu Ghitta (επιμ.), *Church and Society in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, 1998.

2. Για το θέμα αυτό έχουν γραφτεί πολλές και σημαντικές μελέτες. Βλ. ενδεικτικά, Ελισάβετ Ζαχαριάδου, *Δέκα Τουρκικά Έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996· Paraskevas Konortas, *Les rapports*.

1. Το ελληνικό έθνος, εγγυητής της ελληνικότητας της ορθοδοξίας του. Η Εκκλησία της Ελλάδος, προϊόν του Διαφωτισμού, προϊόν της επανάστασης

Η θρησκεία αρχίζει να λειτουργεί ως στοιχείο εθνικής διαφοροποίησης με το Διαφωτισμό. Η ορθοδοξία, δηλαδή, μόνο στο πλαίσιο του Διαφωτισμού, μέσω της παιδείας, αποκτά ανατρεπτικότητα, αναδεικνύεται σ' ένα από τα στοιχεία της ελληνικότητας, σ' ένα από τα στοιχεία που νομιμοποιούν την επανάσταση για πολιτική ελευθερία, για την εθνική ύπαρξη των Ελλήνων: «Η θρησκεία εμπορεί να γένη το καταπεισικώτερον ελατήριο. [...]· συστήσετε λοιπόν αμέσως εφημερίδας εις έκδοσιν ειδήσεων, κηρύξτε καθημερινώς τον λόγον του Θεού, [...], περιγράψτε τα πάνδεινα όσα δοκιμάζομεν [...] επιφέρετε μαρτυρίας από την Ελληνικήν και Εκκλησιαστικήν ιστορίαν, ότι οι υπέρ πατρίδος αποθανόντες είναι και παρά τοις επιζήσοι και παρά Θεώ ευάρεστοι, [...]»³. Η ανατρεπτικότητα σημαίνει ανατροπή των φορέων υποταγής: της οθωμανικής εξουσίας και της εκκλησιαστικής εξουσίας (Πατριαρχείο)⁴. Η θρησκεία, για τους Διαφωτιστές, μόνο στο πλαίσιο της πολιτικής ελευθερίας, μόνο στο πλαίσιο ενός ελεύθερου κράτους μπορεί ν' αποτελέσει στοιχείο εθνικής συνειδησης: ο Έλληνας τελικά ορίζει την ελληνικότητα της ορθοδοξίας και όχι η ορθοδοξία την ελληνικότητα του Έλληνα (ας μην ξεχνάμε ότι το ίδιο κάνει ο Σέρβος, ο Βούλγαρος ή ο Βλάχος). Την περίοδο αυτή, που θα διαρκέσει έναν αιώνα περίπου (1750-1850) και κατά την οποία κυρίαρχη είναι η διαμάχη για τα περί τη θρησκεία και το έθνος, αναδεικνύονται τα δύο ρεύματα, αυτά τα ίδια που θα κυριαρχούν, έστω διαφοροποιημένα, έστω με άλλους ιστορικούς όρους κάθε φορά, τα ίδια όμως ως προς τις αρχές που τα διέπουν, στην ελληνική ιστορία από τότε μέχρι ακόμη και σήμερα: Το ένα, το Διαφωτιστών, για τους οποίους η ελευθερία, η εθνική ύπαρξη είναι προϋπόθεση για την ύπαρξη των επιμέρους στοιχείων –για παράδειγμα της θρησκείας– της εθνικής ταυτότητας και το άλλο, των αντιευρωπαϊστών, για τους οποίους η θρησκεία, έτσι κι αλλιώς (έξω, δηλαδή, από ελευθερία και πολιτική εξουσία), είναι προϋπόθεση και εγγύηση της αδιάλειπτης συνέχειας του υπερβατικού έθνους. Το δεύτερο ρεύμα, που διαμορφώνεται ως αντίδραση στο Διαφωτισμό, αναπτύσσει μια κοσμογονική, θεολογική αντίληψη για την ιστορία και δημιουργεί την περιέργη μείξη που τόσο καθαρά θα φανεί στο β' μισό του 19ου αι., τη μείξη του

3. «Επιστολή Κοραή προς Ν. Βάμβα, 1821», στο Αδ. Κοραή, *Αλληλογραφία*, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Νέα Ελληνικά Κείμενα, επιστασία Κ. Θ. Δημαρά, Α-Στ', Αθήνα 1964-1984, IV, 309.

4. «[...] Α. Του έως την ώραν ταύτην ελευθερωθέντος μέρους της Ελλάδος ο κλήρος δεν χρεωστεί πλέον να γνωρίζη εκκλησιαστικόν αρχηγόν του τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ενόσω η Κωνσταντινούπολις μένει μολυσμένη από την καθέδρα του ανόμου τυράννου», Αδ. Κοραή, *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*. Αναστύλωση και ενέκρινε Γ. Βαλέτας, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, τόμ. Α1, Αθήνα, εκδ. Δωρικός, σελ. 308.

ελληνοχριστιανικού πολιτισμού⁵· το έθνος, αντιθέτως, αντιμετωπίζεται από τους Διαφωτιστές ως ιστορικό φαινόμενο, ενώ η ελληνικότητα μπορεί να εμπεριέχει και την ορθοδοξία, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν εμπεριέχεται σ' αυτήν.

Η Επανάσταση του '21 έγινε για πολιτική ελευθερία! «Το Ελληνικόν έθνος, το υπό την φρικώδη Οθωμανικήν δυναστείαν, [...], κηρύττει σήμερον διά των νομίμων Παραστατών του, εις Εθνικήν συνηγμένων Συνέλευσιν, ενώπιον Θεού και ανθρώπων, «την Πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν»⁶. Το 1821, όπως και στις επαναστάσεις των άλλων Βαλκάνιων (όπως κι αν έγιναν, όποιες αντιφάσεις κι αν εμπεριείχαν) συνιστά τομή από πολλές απόψεις στην ιστορία αυτού του γεωγραφικού χώρου· η κυριότερη απ' όλες είναι ότι με την Επανάσταση χαράσσονται τα ιστορικά όρια ανάμεσα στο παρελθόν των υποταγμένων, θρησκευτικά οργανωμένων, πληθυσμών της περιοχής και στο παρόν των πολιτικά ελεύθερων λαών, με θρήσκευμα ορθόδοξο ή και άλλο (πάντως χριστιανικό), για να θυμηθούμε τα πρώτα επαναστατικά συντάγματα και τις διακηρύξεις περί ανεξιθρησκείας: «Έλληνες είναι, α'. Όσοι αυτόχθονες της Ελληνικής Επικράτειας πιστεύουσιν εις Χριστόν. β'. Όσοι από τους υπό τον Οθωμανικόν ζυγόν, πιστεύοντες εις Χριστόν, ήλθον και θα έλθωσιν εις την Ελληνικήν Επικράτειαν, διά να συναγωνισθώσιν ή να κατοικήσωσιν εις αυτήν»⁷. Όπως προκύπτει από τα επαναστατικά Συντάγματα ο χριστιανισμός, η θρησκεία δηλαδή, καθίσταται, στο πλαίσιο ενός κόσμου οργανωμένου επί τόσους αιώνες θρησκευτικά και υποταγμένου λόγω θρησκείας, το κυριότερο όπλο διάκρισης και κινητοποίησης κατά του Οθωμανού, δηλαδή του μουσουλμάνου δυνάστη. Ο χριστιανισμός, ειδικότερα δε η ορθοδοξία ως θρήσκευμα της πλειοψηφίας, αποκτά επαναστατική λειτουργικότητα και εθνική, ομογενοποιητική δύναμη στο πλαίσιο μόνο της Επανάστασης και της *Ελληνικής Επικράτειας*. Βεβαίως, ήδη από τα επαναστατικά Συντάγματα ορίζεται η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας ως η *επικρατούσα θρησκεία* στην Ελληνική Επικράτεια. Όμως ο όρος *επικρατούσα θρησκεία*, που έχει δεχτεί τόσες και τόσες ερμηνείες και έχει χρησιμοποιηθεί κατ' επανάληψιν ως απόδειξη του ελληνορθόδοξου έθνους και, κατ' άλλους (κυρίως νομικούς), ως απόδειξη των προδιαγραφόμενων σχεδίων της πολιτείας για χρησιμοποίηση της θρησκείας για τους δικούς της σκοπούς⁸, «ανταποκρινόταν σε μία

5. Βλ. μεταξύ άλλων, Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σσ. 15-45.

6. «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδαύρω Α' Εθνικήν Συνέλευσιν», στον Αλεξ. Σβώλου, *Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος. Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986*, Αθήνα, Στοχαστής 1998 (α' εκδ. 1972), σελ. 107. Το ίδιο διακηρύσσεται και στα υπόλοιπα επαναστατικά Συντάγματα, κατά την εν Άστρει Β' Εθνικήν Συνέλευσιν και κατά την εν Τροιζήνι Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν (σσ. 121 και 135 αντιστοίχως).

7. Άρθρο 6 του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος κατά την εν Τροιζήνι Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν. ό. π. [η υπογράμμιση δική μου]. Τα ίδια περίπου αναφέρονται και στα δύο προηγούμενα Συντάγματα, σ' αυτό της Επιδάουρου (άρθρο 2) και του Άστρους (άρθρο επίσης 2).

8. Για τις διάφορες ερμηνείες που έχει δεχτεί ο όρος «επικρατούσα θρησκεία», βλ. την εξαιρετική

μακρά και ήδη αποκρυσταλλωμένη πολιτειολογική παράδοση, που είχε διαμορφωθεί στη Δύση από το πέρας των θρησκευτικών συγκρούσεων και εντεύθεν. Ήταν δηλαδή πάγια και καθιερωμένη πρακτική και δηλώνεται στην αρχή των συνταγματικών κειμένων η θρησκευτική ιδιαιτερότητα κάθε Κράτους. [...] Η διαπίστωση αυτή ισχύει και για τον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο, στον οποίο [...] άρχισε να επικρατεί το *θρησκευτικά αδιάφορο Κράτος*⁹. Άλλωστε αυτού του θρησκευτικά αδιάφορου κράτους υπεραμύνεται και ο Κοραΐς την ίδια ακριβώς περίοδο, θεωρώντας μάλιστα τους όρους *ανοχή* και, κατά συνέπεια, *επικρατούσα θρησκεία* αναχρονιστικούς¹⁰, ενώ «η φανέρωσις τούτου [επικρατούσα θρησκεία] εις το πολιτικόν σύνταγμα είναι απολίτευτος»¹¹.

Το ελληνικό έθνος, λοιπόν, στο πρώτο στέρεο θεμέλιο στο οποίο ακουμπά την ύπαρξή του είναι η πολιτική ελευθερία και, βεβαίως, «η Κυριαρχία ενυπάρχει στο Έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού, και υπάρχει υπέρ αυτού» (άρθ. 5 της Γ Εθνικής Συνέλευσης). Η ιστορία του ελληνικού έθνους προσδιορίζεται από την Επανάσταση. Η Επανάσταση, και όχι η θρησκεία, από τότε και στο εξής ανάγεται σε σημείο αναφοράς της «εθνικής αρετής». Η ρήξη με το Πατριαρχείο είναι αυτονόητη. Και είναι αυτονόητη διότι το Πατριαρχείο τάσσεται υπέρ της οθωμανικής νομιμότητας και κατά της ελληνικής Επανάστασης, άρα ακυρώνει την εθνική, πολιτική ύπαρξη των Ελλήνων. Η στάση του Πατριαρχείου απέναντι στην Επανάσταση δεν πρέπει φυσικά να γίνεται κατανοητή ως στάση «προδοσίας» (θα ήταν μια ερμηνεία αυθαίρετη και άσχετη με τη φύση και το χαρακτήρα του), αλλά πρέπει να ερμηνεύεται σύμφωνα με τις τρεις μεγάλες αρχές που διείπαν τις σχέσεις του Πατριαρχείου με την κοσμική εξουσία (βυζαντινή και οθωμανική): *της τάξης, της οικονομίας και της συναλληλίας*¹². Πέρα, όμως, από οποιαδήποτε ερμηνεία, η ίδια η ενσωμάτωση του

μελέτη του Βασιλείου Καραγιώργου, *Το Ζήτημα της Σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας κατά την περίοδο της Επανάστασεως (1821)*, Αθήνα, εκδ. Διήγησι, 1998, σσ. 47-65.

9. Στο ίδιο, σσ. 54-55 [η υπογράμμιση δική μου].

10. «Ανέχεται! Η λέξις είναι υπερήφανος· δεν την εφευρήκαμεν όμως ημεΐς. Τα καυχώμενα φωτισμένα έθνη εφαντάσθησαν πρώτα, ότι είχαν δίκαιον η πολυπληθεστέρα θρησκεία να κατεξουσιάζη και να τυραννή πάσαν ολιγάριθμον άλλην θρησκείαν. Μετά πολλούς διωγμούς και πολλές αιματοχυσίας [...] εντράπησαν τέλος πάντων την τόσον άνομον θεοβλάβειαν· αλλά την παύσιν της αδικίας δεν εντρέπονται ακόμη να νομαζώζωι [...] ανοχή· «Σημειώσεσις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», Κοραΐς, *ό.π.*, (σημ. 4) Α1, σσ. 376-377.

11. «Τι σημαίνει το επικρατούσα; Αν λέγη, ότι εις την Ελλάδα ο αριθμός των Γραικών της Ανατολικής Εκκλησίας είναι υπέρτερος του αριθμού των χριστιανικών αιρέσεων, τούτο είναι τόσο φανερόν, ώστε δεν ήτο χρεία να φανερωθή διά του πολιτικού συντάγματος. Αν σημαίνει ότι έχει κράτος, το κράτος είναι ή πνευματικόν ή κοσμικόν [...]. Η πολιτεία είναι συνθήκη ανθρώπων προς ανθρώπους, και οι πολιτικοί νόμοι αποβλέπουν εις την κυβέρνησιν των ανθρώπινων πράξεων· η θρησκεία είναι απλή δόξα και υπόληψις του νου περί Θεού και των θείων πραγμάτων. [...] Αλλ' η φανέρωσις τούτου εις το πολιτικόν σύνταγμα είναι απολίτευτος. [...] πάσα μία θρησκεία συγχωρείται να λέγεται επικρατούσα, εάν μόνον το κράτος της περιορίζεται εις αυτούς τους ναούς της [...], μηδ' αντπάσεται εις το κράτος των πολιτικών νόμων». Στο ίδιο, σσ. 376.

12. Κυρίως για τους δύο πρώτους όρους, βλ. Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η Πολιτική Ιδεολογία*

Πατριαρχείου στην οθωμανική εξουσία θέτει από μόνη της αυτονομία το πρόβλημα των σχέσεων των Ελλήνων με το Πατριαρχείο:

«Ελευθέρων και αυτονόμων Γραικών ο κλήρος είναι απρεπέστατον να υπακούη εις προσταγάς Πατριάρχου εκλεγμένου από τύραννον, και αναγκασμένου να προσκυνή τύραννον»¹³.

Το ζήτημα των σχέσεων των απελευθερωμένων περιοχών με το Πατριαρχείο θα απασχολήσει πολύ και πολλούς σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης και στα πρώτα χρόνια ζωής του ελληνικού κράτους· η λύση θα δοθεί το 1833, με τη δημιουργία της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος. Παρά τα όσα έχουν γραφεί και γράφονται ακόμη κατά της ίδρυσης της Εκκλησίας της Ελλάδος, θεωρώ ότι η ίδρυσή της συνιστά το επιστέγασμα της ιστορικής, εθνικής ύπαρξης των Ελλήνων. Η ίδρυσή της εγγράφεται, για την εποχή που έγινε, στο πνεύμα του Διαφωτισμού· το αυτοκέφαλο δεν είναι ούτε «κατασκευάσμα» μιας «ξενόφερτης εξουσίας» ούτε «μόρφωμα» κρατικό, που «πραξικοπηματικά έγινε από τους Βαυαρούς» και «αποκόβει του Έλληνες από την παράδοσή τους»¹⁴. Το αυτοκέφαλο είναι προϊόν του ελληνικού Διαφωτισμού, είναι προϊόν της Επανάστασης. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι οι πιο δυναμικοί επικριτές, εκείνη την εποχή, του αυτοκεφάλου, τους Διαφωτιστές θεωρούν υπεύθυνους και όχι το κράτος¹⁵, τους Διαφωτιστές επίσης θεωρούν υπεύθυνους και όλοι οι μεταγενέστεροι (τοτινοί και σημερινοί)¹⁶, αναπαράγοντας έτσι τη διαχωριστική γραμμή, αδιάκοπα παρούσα σε όλη τη νεοελληνική ιστορία,

---

της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Αθήνα, εκδ. Ψυχογιός, 1988, σσ. 148-168.

13. Κοραή, *Άπαντα*, (ό.π., σμ. 4), σελ. 308.

14. «Οι συντάκται του Διατάγματος, μη δυναθέντες να εκτιμήσωσι τους υψηλούς της Εκκλησίας σκοπούς και την θείαν αυτής αποστολήν εν τη κοινωνία, επαπέινωσαν αυτήν, μετασηματίσαντες εις απλούν σωματείον, κινούμενον κατά τας διαταγάς του κοσμικού «κυριάρχου», προσαρμόσαντες αυτήν προς τας πολιτικές ανάγκας και όργανον της Πολιτείας καταστήσαντες. Το Διάταγμα είναι όλως ξένον προς τους κανόνας της ορθοδόξου Εκκλησίας [...], Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ. Α, *Ίδρυσις και Οργάνωσις του Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1920, σελ. 104. Είναι περιέργο το γεγονός ότι αυτή την άποψη του Παπαδόπουλου (και άλλων πριν απ' αυτόν) συμμεριζεται σχεδόν η πλειοψηφία των μελετητών του αυτοκεφάλου, ακόμη και σήμερα, θεολόγων, νομικών κ.λπ.

15. «[...] Έχοντες ως νέον Ευαγγέλιον τα περί της μεταρρυθμίσεως της Εκκλησίας ανόσια και κακόδοξα του Κοραή γνωματεύματα ([...]) μαθητεύετε τους Ορθοδόξους Έλληνας όλα τα λουθηροκαλβινικά φρονήματα». Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων, *Επίκαισις εις την περί Νεοελληνικής Εκκλησίας σύντομον απάντησιν του ... Νεοφύτου Βάμβα*, Αθήναι 1839, σελ. 364, παρατ. στο Γ. Δ. Μεταλληνός, *Παράδοση και Αλλοτρίωση*, Αθήνα 1994 (2η επανεκδ.), σελ. 230.

16. «Ιδιαίτερα ο κύκλος των Διαφωτιστών [...], ποσομένοι από το δυτικό πνεύμα –αντίποδα της ελληνορθόδοξης παραδόσεως– και –φανατικά προσκολλημένοι στην αρχή των εθνοτήτων– [...], έγινε ο προπαγανδιστής της ανεξαρτητοποιήσεως (αυτοκεφαλίας) της Ελλαδικής Εκκλησίας από τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου [...]. Πρωτοπόρος [...] υπήρξε ο εκ των Διαφωτιστών Αδαμάντιος Κοραής [...], «φωτιστής» μιν του Έθνους μας, αλλά και initiator αλλοιωτικών της ουσίας καινοτομιών στον εκκλησιαστικό χώρο και την πνευματική παράδοσή μας», Μεταλληνός, *ό.π.*, (σμ. 15) σσ. 228-229.

ανάμεσα στους «ελληνορθόδοξους»-«υποστηρικτές του δικού μας τρόπου» και τους «δυτικοτραφείς»-«ξένους προς την ελληνορθόδοξη παράδοση» (παραμένει βεβαίως το ερώτημα: γιατί η ελληνορθόδοξη παράδοση είναι η δική μας παράδοση και δεν είναι δική μας η ελληνική παράδοση, έτσι όπως προκύπτει από το Διαφωτισμό και την Επανάσταση). Το γεγονός ότι κάποια χρόνια μετά και κάτω από άλλες συνθήκες το αδιάκριτο Κράτους-Εκκλησίας ενίσχυσε την πιο συντηρητική, την πιο εθνικιστική ιδεολογία δε μειώνει την επαναστατικότητα της πράξης ίδρυσης την ιστορική στιγμή που έγινε: αντιθέτως, μας υποχρεώνει να διακρίνουμε τις περιόδους, ώστε να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους αυτό που το 1833 ήταν επαναστατικό, κατάντησε από το 1850 και μετά να δικαιώνει την ιδεολογία αυτών που μάχονταν την αυτοκεφαλία. Το μέγεθος της ρήξης που δημιουργεί η αυτοκεφαλία, την περίοδο που γίνεται, πρέπει να συνεκτιμάται σε σχέση με δύο, πολύ σημαντικά κατά τη γνώμη μου, στοιχεία: α) σε σχέση με τη βαθιά παράδοση αιώνων, βυζαντινή και οθωμανική, της συναλληλίας και της συνεργασίας Πολιτείας-Εκκλησίας, που σήμαινε την *εκ Θεού* νομιμοποίηση του πολιτικού και β) σε σχέση με το γεγονός ότι η Ελλάδα, όπως η Γαλλία άλλωστε, ανήκουν στις περιπτώσεις όπου η πολιτική, εθνική επανάσταση προηγήθηκε της θρησκευτικής: δεν ανήκει στην κατηγορία Ολλανδίας, Αγγλίας ή Αμερικής, όπου είχε προηγηθεί η μεταρρύθμιση: η Ελλάδα «άρχισε από εκεί που οι άλλοι τελείωσαν»¹⁷. Επομένως, στο αυτοκέφαλο συμπυκνώνονται τόσο η ανατροπή της «αυτοκρατορικής, θεόπνευστης παράδοσης», όσο και η επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων θρησκευτικού και πολιτικού με εντελώς νέους και άγνωστους για την περιοχή όρους. Η διά του αυτοκεφάλου υποταγή της Εκκλησίας στο κράτος δε σήμαινε, σ' εκείνη την ιστορική συγκυρία, προδιαγεγραμμένο σχέδιο υποδούλωσης της Εκκλησίας στους σκοπούς του κράτους, σήμαινε *πρωτίστως* την διά της υποταγής εκκοσμίκευση του πολιτικού¹⁸ και του δημόσιου χώρου: σήμαινε την, μέσα από τη λαϊκότητα της Εκκλησίας κι ό,τι αυτή συνεπαγόταν, λαϊκότητα του ίδιου του κράτους. Η αυτοκεφαλία, λοιπόν, πρέπει να θεωρείται μια πράξη εκκοσμίκευσης, μια πράξη χειραφέτησης του πολιτικού από το θρησκευτικό, πολύ πιο δυνα-

17. Φράση που αναφέρεται στην περίπτωση της Γαλλίας και που δανείστηκα από τον Yann Fauchois, «Révolution Française, Religion et Logique de l'Etat», *Archives de Sciences Sociologiques des Religions*, 1988, 66/1 (juillet-septembre), 9-24, σελ. 10.

18. Το ίδιο πρόβλημα, τηρουμένων των αναλογιών, αντιμετωπίζει και η Γαλλία μετά την Επανάσταση. Γι' αυτό άλλωστε οι Γάλλοι υποτάσσουν την Εκκλησία στο κράτος, με το Λαϊκό Σύνταγμα για τον κλήρο, το οποίο ο Ζωρές θεωρεί «μια πράξη λαϊκότητας πολύ πιο δυναμική από το διαχωρισμό της Εκκλησίας από το κράτος: διότι με το διαχωρισμό [...] δεν εκκοσμικεύεται παρά μόνο το κράτος: το λαϊκό Σύνταγμα για τον κλήρο εκκοσμίκευε, κατά κάποιον τρόπο, την ίδια την Εκκλησία, με την εφαρμογή στη θρησκευτική οργάνωση του νέου δημόσιου δικαίου της Επανάστασης». Πολύ περισσότερο που, κατά τον Ζωρές πάντα, «η Εκκλησία δεν είχε τίποτε το πνευματικό [...]. Ήταν η άρνηση της επιστήμης, το σκάνδαλο της λογικής [...]». J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, Paris, Editions Sociales, 1969-1972, 6 τ., τ. Ι, σσ. 791 και 800, παρατ. στον Fauchois, *ό.π.*, (σημ. 17), σελ. 11 και υποο. 14, σελ. 22.

μική από οποιαδήποτε άλλη, και τούτο διότι: το κράτος, η πολιτική, κοσμική δηλαδή εξουσία, καθίσταται η μοναδική, νόμιμη εθνικά εξουσία να οριοθετεί, μεταξύ άλλων, σε πραγματικό και συμβολικό επίπεδο το έθνος. Το ελληνικό κράτος, λοιπόν, με την αυτοκεφαλία δεν αποδέχεται συναλληλία και συνεργασία, αλλά υποταγή της Εκκλησίας σε δύο, όπως ήδη ανέφερα, επίπεδα: στο πραγματικό, δηλαδή στην οριοθέτηση του ελληνικού γεωγραφικού χώρου, την οριοθέτηση της ελληνικής επικράτειας· και στο συμβολικό, στη συμβολοποίηση του έθνους στη βάση κοσμικών αξιών, γεγονός που συνεπάγεται τη διάκριση του κοσμικού από το πνευματικό. Με λίγα λόγια, το διακύβευμα του 1833 ήταν: «η Εκκλησία να υπάγεται στο κράτος και όχι το κράτος στην Εκκλησία ή το κράτος από κοινού με την Εκκλησία». Ως προς την οριοθέτηση του ελληνικού γεωγραφικού χώρου, με την αυτοκεφαλία καταργούνται οι εκκλησιαστικές διαιρέσεις και επιβάλλεται η διάκριση των μητροπόλεων βάσει των διοικητικών διαιρέσεων. Πολύ ωραία ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο μεγάλος αυτός υπέρμαχος της αυτοκεφαλίας, «ο μαθητής του Κοραή», υπογραμμίζει: «αυτοκέφαλος και ανεξάρτητος [η Εκκλησία] αφ' ης ημέρας διεκηρύχθη επισήμως η πολιτική του Έθνους αυτονομία και ανεξαρτησία· ανέκτησεν ταύτην η Ελλάς, ανέκτησεν εν ταυτώ και εκείνην· [...] Επικράτεια και Εκκλησία είναι εν κατά το εξωτερικόν αυτής είδος και δεν είναι δύο καθ' εαυτά υπάρχοντα σώματα»¹⁹. Που σημαίνει ότι μια επικράτεια υπάρχει και, σ' αυτήν, την εξουσία την ασκεί το ελληνικό κράτος. Η ελληνική επικράτεια είναι ελληνική όχι επειδή είναι ορθόδοξη, αλλά επειδή είναι υπό το ελληνικό κράτος, δεν υπάρχουν δύο ανεξάρτητες επικράτειες που κυβερνώνται με τη συνεργασία και τη συναλληλία των εξουσιών τους, αλλά μια επικράτεια, ελληνική, που κυβερνάται μόνο από το ελληνικό κράτος²⁰. Αν δίνω ιδιαίτερη έμφαση στο θέμα της οριοθέτησης του χώρου, είναι γιατί συνιστά τομή στα βαλκανικά συμφραζόμενα, όπου υπήρχε ένας οριοθετημένος εκκλησιαστικός χώρος *εν συναλληλία* με τον πολιτικό χώρο, αλλά ανεξάρτητος απ' αυτόν. Σ' αυτό το σημείο θα ήταν ίσως σκόπιμο να υπογραμμίσω ότι, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, τα ίδια προβλήματα καλούνται να αντιμετωπίσουν κι άλλοι λαοί εκείνης της εποχής. Το πέρασμα από τον πολιτικό-θρησκευτικό χώρο στον πολιτικό-εθνικό, κοσμικό χώρο είναι από τις πιο σημαντικές διαδικασίες της νεωτερικότητας²¹, ένα πέρασμα που παντού, σχεδόν, ήταν δύσκολο και επίπονο. Τα αντεπιχειρήματα των πολεμίων του αυτοκεφάλου και, επομένως, της κατάργησης των ανεξάρτητων από τη διοίκηση εκκλησιαστικών διαιρέσεων και της υποταγής στο Σύνταγμα, είναι αποκαλυπτικά της σύγκρουσης των δύο αντίπαλων ιδεολογιών, των δύο αντιπάλων κόσμων²². Η

19. Θ. Φαρμακίδης, *Απολογία*, Αθήνα 1840, στο Παπαδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 14), σελ. 65.

20. «Είχεν χρειάν άλλης αναγνωρίσεως η Εκκλησία της Ελλάδος, αφού ανεγνωρίσθη η Ελλάς επικράτεια αυτόνομος και ανεξάρτητος; Μήπως αποτελεί η Εκκλησία άλλην Επικράτειαν εν Επικρατείᾳ;», Φαρμακίδης, *ό.π.*, στο Μεταλληνός, *Ελλαδικού Αυτοκεφάλου Παραλειπόμενα*, Αθήνα 1989 (2η εκδ.), σελ. 125.

21. Βλ., για παράδειγμα, Fauchois, *ό.π.* (σημ. 17), σσ. 12-16.

22. «Εκείνος ο θρόνος [ενν. ο πατριαρχικός] υπάρχει το θεοστήρικτον κέντρον εις ο συνεχόνται

περίφημη διατύπωση του Κων/νου Οικονόμου, του σημαντικότερου αντίπαλου του Φαρμακίδη και βεβαίως της αυτοκεφαλίας, ότι οι πρωταγωνιστές της αυτοκεφαλίας είχαν ως στόχο «διαρρήξαι το των Ελλήνων ορθόδοξον έθνος», συμπυκνώνει με τον πιο μεγαλειώδη τρόπο όλες τις πτυχές του προβλήματος και της εποχής.

Η διατύπωση «το των Ελλήνων ορθόδοξων έθνος» μας εισάγει στο δεύτερο σημείο που επεσήμανα: αυτό της συμβολοποίησης του έθνους. Κατ' αρχήν, η αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της Ελλάδος, ενταγμένη στα ιστορικά της συμφραζόμενα, σημαίνει, όσο περιεργο κι αν φαίνεται σήμερα, α) διάκριση του δημόσιου από το ιδιωτικό και β) σταδιακό περιορισμό της Εκκλησίας, με την υποταγή της στο κράτος, στο ιδιωτικό. Γίνεται, λοιπόν, διάκριση του κοσμικού από το πνευματικό. Το ζεύγος δημόσιο-κοσμικό ανήκει στην πολιτική εξουσία, ενώ το ιδιωτικό-πνευματικό στην Εκκλησία, υπό την αιγίδα, ωστόσο, και τον έλεγχο της κοσμικής εξουσίας. Σ' αυτό το πλαίσιο η συμβολοποίηση του έθνους είναι κοσμική και πολιτική και όχι θρησκευτική. Ο Φαρμακίδης είναι και πάλι αποκαλυπτικός: «[...] χωρίς τούτου [την αυτοκεφαλία] και η πολιτική αυτονομία και ανεξαρτησία ήτο ατελής κατά μέρος ουσιωδέστατον [...]»²³. Πέρα, όμως, από το στοιχείο της πολιτικής συμβολοποίησης του έθνους, με την αυτοκεφαλία αναδεικνύονται δύο νέα στοιχεία για το χώρο και την περιοχή, στοιχεία που ανέδειξε η Επανάσταση: α) η Εκκλησία είναι προϊόν της εθνικής βούλησης, και όχι το αντίστροφο²⁴, η αυτοκεφαλία είναι προϊόν της επανάστασης· β) η ατομικότητα είναι εγκόσμια (εν-κόσμη) και θεμέλιος λίθος της πολιτικής συλλογικότητας, και όχι από-κοσμη και άμοιρη της εγκόσμιας συλλογικότητας· επομένως η θρησκεία αποτελεί στοιχείο ατομικής συνείδησης και η Εκκλησία προϊόν της ελεύθερης πολιτικής έκφρασης των ατόμων²⁵. Οι νέες αυτές αξίες, τις οποίες ενέπνευσε ο Διαφωτισμός, ανέδειξε η Επανάσταση και έκφρασε, μεταξύ άλλων, η αυτοκεφαλία,

---

και συγκρατούνται συνιούσαι πάσαι αι υπ' ουρανόν, εις ο συνέχονται [...] εν διαφόροις βασιλείοις συνιστώσαι Ορθόδοξοι Εκκλησίουι, κακει, συναρμολογούμεναι, συγκροτούσι το αδιαίρετο σώμα της Μίας, της Αγίας, της Ανατολικής και Αποστολικής Εκκλησίας [...] μέλλει φιλοστόργως συναριθμήσειν και την υπ' αυτού αχώριστον θυγατέρα την Εκκλησίαν της Ελλάδος», Οικονόμου, στο *Μεταλληνός, Ελλαδικού Αυτοκεφάλου ...*, ό. π. (σημ. 20), σσ. 132-135.

23. Φαρμακίδης, *Απολογία*, στο Παπαδόπουλος, ό.π. (σημ. 14), σελ. 66 [η υπογράμμιση δική μου].

24. «Το ελληνικόν Έθνος διακηρύξαν εξ αρχής της ενδοξοτάτης αυτού επαναστάσεως ενώπιον Θεού και ανθρώπων την εαυτού πολιτικήν αυτονομίαν και ανεξαρτησίαν, απέδειξεν εν ταυτώ καθ' α είχεν αφ' εαυτού δίκαια [...] και την εαυτού εκκλησίαν αυτοκέφαλον και ανεξάρτητον, διότι ο σκοπός του ιερού αυτού αγώνος ήτο όχι μόνον η πολιτική, αλλά και η εκκλησιαστική αυτονομία και ανεξαρτησία [...]» Φαρμακίδης, *Απολογία*, σελ. 14, στο *Μεταλληνός, Παράδοση ...*, ό. π. (σελ. 15), σελ. 239.

25. «Συνθήκη ιδιαίτερα δεν απαιτείται εις την απελευθέρωσιν της Εκκλησίας· διότι δεν απαιτείται ιδιαίτερα συνθήκη και διά την απελευθέρωσιν του συνειδότος του ανθρώπου. Ο δούλος απελευθερούται μετά του συνειδότος αυτού και μετά της αυτού θρησκείας [...]. Όθεν αν τα υπό την οθωμανικήν Δεσποτείαν τελούνται την πολιτικήν αυτών ελευθερίαν, είναι δι' αυτό τούτο ελεύθερα και εκκλησιαστικώς [...], ουδείς κανών ή νόμος διατάσσει, ή δύναται να διατάξη και την, συγκαταθέσει ετέρου πινός, εκκλησιαστικήν απελευθέρωσιν» Φαρμακίδης, *Απολογία*, στο Παπαδόπουλος, ό.π. (σημ. 14), σελ. 68.

ήρθαν, όπως ήταν φυσικά, σε σύγκρουση με τις παραδοσιακές αξίες, αυτές που δείπαν έναν κόσμο, όπου δεν υπήρχε διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού, όπου το δημόσιο ήταν πνευματικό ή εκ Θεού δημόσιο, όπου η εγκόσμια συλλογικότητα δεν ήταν προϊόν ελεύθερης βούλησης. Γι' αυτό άλλωστε οι επικριτές της αυτοκεφαλίας, υποβαθμίζοντας *επί της ουσίας* τον καταλυτικό ρόλο της Επανάστασης, εξακολουθούν να υπερασπίζονται έναν χρόνο αδιαφοροποίητο (κοσμογονικό), πράγμα που τους οδηγεί να υπεραμύνονται ενός δημόσιου πνευματικού χώρου, ενός έθνους του οποίου η συμβολοποίηση και η ενσάρκωση γίνονται διά της συναλληλίας κράτους-πατριαρχείου, να υπεραμύνονται, τελικώς, ενός έθνους-θρησκευτικού, και όχι ενός έθνους-πολιτικού: «Οι [...] σπουδάσαντες αποσπάσαι τους Έλληνας από της μητρός αυτών Εκκλησίας εβάδισαν δρόμον αντεθνικόν και [...] αντίθρησκον»²⁶. Η αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, την κορύφωση του διαλόγου ανάμεσα στην επανάσταση και τη θρησκεία, αποτελεί τη δικαίωση της ελληνικής Επανάστασης του 1821.

2. Η Ορθοδοξία εγγυήτρια της ελληνικότητας του ελληνορθόδοξου έθνους: Η Εκκλησία της Ελλάδος, προϊόν της βαλκανικής πραγματικότητας του τέλους του 19ου αι., προϊόν της Μεγάλης Ιδέας

Η Ελλάδα, ως προς το θέμα της αυτοκεφαλίας, δεν παρουσιάζει, επί των αρχών, ιδιαιτερότητα, συγκρινόμενη, για παράδειγμα, με την περίπτωση της Γαλλίας ή, παρά τις όποιες διαφορές, με άλλα βαλκανικά κράτη. Η ιδιαιτερότητα του βαλκανικού χώρου, της Ελλάδας οπωσδήποτε, αρχίζει να καταγράφεται κυρίως στο β' μισό του 19ου αι. Και τούτο διότι, αντί το επόμενο στάδιο της αυτοκεφαλίας να είναι η αποθρησκευτικοποίηση του κράτους, με φυσικό επακόλουθο το χωρισμό Κράτους-Εκκλησίας (όπως έγινε στη Γαλλία), η ιστορική πραγματικότητα αυτού του χώρου γέννησε άλλα φαινόμενα, με κυριότερο τον Αλυτρωτισμό και το Μεγαλοϊδεατισμό, φαινόμενα που οδήγησαν στον επαναπροσδιορισμό του νοήματος πράξεων, όπως της αυτοκεφαλίας. Έτσι, στο πλαίσιο της πραγματικότητας του β' μισού του 19ου αι., που σημαδεύεται από τις αλλαγές οριοθέτησης του πολιτικού, οθωμανικού χώρου, αλλαγές που διευκόλυναν το βαλκανικό μεγαλοϊδεατισμό, που σημαδεύεται, σε ιδεολογικό επίπεδο, από την «ανάσχεση του Διαφωτισμού»²⁷ και από μια έντονη θρησκευτικότητα, η αυτοκεφαλία αναπροσδιορίζεται και, μέσα από έναν παράδοξο δρόμο, γίνεται ο κρίκος της αλυσίδας για τη δημιουργία του ιδεολογήματος Έλληνας=Ορθόδοξος. Οι έννοιες έθνος και θρησκεία αποκτούν νέα λειτουργικότητα στη βαλκανική ιστορική πραγματικότητα του β' μισού του 19ου αι., ενώ η σύγκλιση των αναγκών τριών πρωταγωνιστών, του ελληνικού κράτους, του Οικουμενικού Πατριαρχ-

26. Κ. Οικονόμου, *Τα σωζόμενα Εκκλησιαστικά Συγγράμματα*, τ. Γ', Αθήνα 1864, σελ. 20, στο *Μεταλληνός*, ό.π. (σημ. 15), σελ. 255.

27. Δημαράς, ό.π. (σημ. 3), σσ. 391-410.

χείου και, όσο κι αν φαίνεται περίεργο, της ίδιας της οθωμανικής εξουσίας, είναι αυτή που από το 1850 και μετά θα επιτρέψει την ανάπτυξη μηχανισμών, μέσα από τους οποίους θα γίνεται η ταύτιση έθνους-θρησκείας· επί πλέον δε, θα ανανοηματοδοτείται ένα ολόκληρο πλέγμα παραδοσιακών όρων, όπως αυτών του Γένους (μιλλέτ στα τουρκικά), σε σημείο ώστε το νέο περιεχόμενο των όρων, όπως έθνος, ν' αποκτούν αναδρομική ισχύ και ιστορικότητα στο νεωτερικό πλαίσιο.

Η θρησκευτικοποίηση του εθνικού και η ταύτιση του δημόσιου με το πνευματικό, με τη διαμεσολάβηση του εθνικού οριστικά επικυρώνεται το 1850, με την έκδοση του Συνοδικού Τόμου, όταν το Πατριαρχείο δεν αναγνωρίζει απλώς την αυτοκεφαλία της ελλ. Εκκλησίας, αλλά την *κηρύσσει*: «[...] *ωρίσαμεν* [...] διά του Παρόντος Συνοδικού Τόμου, ίνα η εν τω Βασιλείω της Ελλάδος Ορθόδοξος Εκκλησία [...] υπάρχει του λοιπού κανονικώς αυτοκέφαλος [...]»²⁸. Στην κήρυξη της αυτοκεφαλίας από το Πατριαρχείο συμπυκνώνονται όλες οι αντιφάσεις και οι ιδιαιτερότητες της ιστορίας αυτού του χώρου στο 19ο αι. Κατ' αρχήν, βεβαίως, συμπυκνώνεται και κορυφώνεται η σύγκρουση Διαφωτιστών-Αντιδιαφωτιστών²⁹, με νίκη των τελευταίων, ενώ συγχρόνως αρχίζουν να αποτυπώνονται: α) οι δομικές αδυναμίες ενός κράτους -του ελληνικού- να αναδειχθεί σε μοναδικό φορέα της εθνικής βούλησης, επιτρέποντας έτσι την ανάδειξη παράλληλων κέντρων, εκφραστών και αυτών της εθνικής βούλησης³⁰ και β) οι πολιτικές, μεγαλοϊδεατιστικές στοχεύσεις του, που εν δυνάμει οδηγούν στη *θρησκευτικοποίηση του έθνους*.

Η πράξη του 1850 σηματοδοτεί την αρχή μιας νέας εποχής, κατά την οποία, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον το ελληνικό κράτος: α) ακυρώνεται η επαναστατικότητα της πολιτικής πράξης του 1833, η αυτοκεφαλία δεν προκύπτει από τη βούληση του ανεξάρτητου ελληνικού έθνους, όπως την εκφράζει η πολιτική του εξουσία, αλλά από τη βούληση του άχρονου ελληνορθόδοξου έθνους, όπως της εκφράζει «το θεοοσπήρικτον κέντρον». Δικαιολογημένα ο Φαρμακίδης και οι περί αυτόν θεώρησαν «εσχάτην ύβριν προς την Ελλάδα το ότι δεν ανεγνωρίσθη μεν η ήδη υφισταμένη

28. *Τόμος Συνοδικός της εν Κωνσταντινουπόλει Αγίας και Ιεράς Συνόδου της συγκροτηθείσης εν έτει από Χριστού Σωτήρος χιλιοστώ οκτακοσιοστώ πεντηκοσιοστώ εν μηνί Ιουνίου Ινδικτιώνος Η περί της εν Ελλάδι Ορθόδοξου Εκκλησίας*, στο Παπαδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 14), σελ. 358. [η υπογράμμιση δική μου].

29. Αξίζει πραγματικά τον κόπο να παρακολουθήσει κανείς την αλληλογραφία του Οικονόμου με τον πατριάρχη, μέσα από την οποία διαγράφεται η πορεία της κήρυξης της αυτοκεφαλίας από το Πατριαρχείο και η ήττα των Διαφωτιστών. Αρχείο Αδελφών Τυπάλδων-Ιακωβάτων, φακ. Κ12, *Επιστολή του Κ. Οικονόμου*, στο Μεταλληνός, *ό.π.* (σημ. 20), σσ. 151-158. Για το τι σήμαινε η κήρυξη της αυτοκεφαλίας από το Πατριαρχείο και η ήττα των Διαφωτιστών, βλ. Φαρμακίδης, *Ο Συνοδικός Τόμος ή περί Αληθείας*, Αθήνα 1852 (το έργο κυκλοφόρησε ανώνυμα), από το οποίο σημαντικά αποσπάματα στα Παπαδόπουλος, *ό.π.* και Μεταλληνός, *ό.π.*

30. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρά το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση επέμενε στην αναγνώριση του αυτοκεφάλου και όχι στην κήρυξή του από το Πατριαρχείο, συγχρόνως επέτρεπε τη δράση ανθρώπων που, στο όνομά του, προετοιμάζαν με τον πατριάρχη την κήρυξη. Βλ. Αλληλογραφία Π. Δεληγιάννη - Αν. Λόντου, στο Μεταλληνός, *ό.π.*, σσ. 374-419.

Αυτοκέφαλος Εκκλησία, το πρώτον δε παρουσιάζεται αυτή ιδρυομένη και ανακηρυσσομένη υπό του Πατριαρχείου»³¹, β) θρησκευτικοποιείται μέρος του δημόσιου χώρου, με τη διαμεσολάβηση, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, του εθνικού, που το ελληνικό κράτος συνδιαχειρίζεται *αναδρομικά* με μια άλλη αρχή, το Πατριαρχείο, ενώ γ) και σπουδαιότερο, η Εκκλησία της Ελλάδος αποκτά εθνικό κύρος, αυτονομημένο από το κράτος. Αντλεί νομιμοποίηση από το Πατριαρχείο ώστε να συνδιαχειρίζεται το εθνικό στο όνομα του *άχρονου ελληνορθόδοξου Γένους*. Έτσι, η Εκκλησία της Ελλάδος κληρονομεί ένα ιστορικό παρελθόν το οποίο, παρά το γεγονός ότι η *εθνικοποίησή* του οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στην ύπαρξη του ελληνικού κράτους, ξεπερνάει και εμπεριέχει την ιστορία του κράτους· δεν εμπεριέχεται πλέον σ' αυτήν. Η πράξη, ωστόσο, του 1850 σηματοδοτεί και για το Πατριαρχείο μια νέα εποχή· πολύ περισσότερο που, ενώ είχε αντιμετωπίσει μάλλον αδιάφορα την αυτοκεφαλία, την κηρύσσει τώρα το ίδιο. Τούτο σημαίνει ότι: α) υποχρεώνεται, για κάποιους λόγους, ν' αναπτύξει σχέση συναλληλίας και με μια άλλη πολιτική εξουσία, εκτός από την οθωμανική· β) υποχρεώνεται να προσδιορίσει και να οριοθετήσει την οικομενικότητά του και γ) υποχρεώνεται να προσδιορίσει και με κοσμικούς όρους το περιεχόμενο του ορθόδοξου Γένους.

Πράγματι, αυτή την περίοδο μεγάλες αλλαγές σημειώνονται στον οθωμανικό χώρο, αλλαγές που ανατρέπουν οριστικά και αμετάκλητα τη λογική που διείπε, μέχρι το 19ο αι., τη συγκρότηση του θεσμικού πλαισίου οριοθέτησης του χώρου και άσκησης εξουσίας. Η οθωμανική εξουσία, στο πλαίσιο του εκδυτικισμού και της προσπάθειας περιορισμού της συρρίκνωσης των εδαφών της, προβαίνει σε μεταρρυθμίσεις (οι πρώτες το 1839, οι σημαντικότερες το 1856), προκειμένου να ομογενοποιήσει και να οριοθετήσει τον οθωμανικό χώρο, από τη μια, να νομιμοποιήσει *αναδρομικά* την πολιτική της κυριαρχία επί των οθωμανών, ως πολιτών και όχι ως υποταγμένων, από την άλλη. Όμως, αυτές οι μεταρρυθμίσεις, επειδή ακριβώς δεν προκύπτουν μέσα από την αναδιοργάνωση της *οθωμανικής κοινωνίας*, δεν οδηγούν στη συγκρότηση ενός νέου εντελώς θεσμικού πλαισίου· με τις μεταρρυθμίσεις αναπροσαρμόζεται το παραδοσιακό θεσμικό πλαίσιο και οι παραδοσιακοί μηχανισμοί άσκησης εξουσίας, σύμφωνα με μια νέα λογική εκκοσμίκευσης και εκδυτικισμού. Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων, αλλά και της αναδρομικής νομιμοποίησης της οθωμανικής εξουσίας επί του χώρου και των πληθυσμών, θεσμοθετείται η διάκριση του οθωμανικού πληθυσμού σε *μιλλέτ* (εθνο-θρησκευτικά σύνολα), υπό την εξουσία της

31. Εφημ. Αθηνά, 1690/1850, στο Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ. 363. Ο Φαρμακίδης μάλιστα δε θα διατάσει να ονομάσει το Συνοδικό Τόμο «το άθλιον τούτο μνημείον της εσχάτης αμαθείας και μωρίας», «το ταμείον απάτης, αμαθείας, ψεύδους, δόλου, επιβουλής», στο Παπαδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 14), σελ. 380. Η αγανάκτηση του Φαρμακίδη απολύτως εξηγείται, όταν έχουμε υπόψη μας την Απολογία του, όπου εξηγεί το τι σημαίνει η αντίδραση κατά του αυτοκεφάλου: «[...] Όσες κατακρίνει τα κατά Ιούλιον του 1833 έτους καλώς ως κακώς γεγονότα, είναι εχθρός της αυτονομίας και ανεξαρτησίας του Ελληνικού Έθνους [...]».

θρησκευτικής τους αρχής. Η θρησκευτική εξουσία, η μόνη που μπορεί να νομιμοποιήσει αναδρομικά την οθωμανικότητα των μη-μουσουλμάνων, επομένως και την οθωμανικότητα του χώρου, παίρνει την οθωμανική εντολή να ασκήσει εξουσία επί του μιλλέτ, *υπό τον όρο να προσαρμοστεί στο πνεύμα και τη λογική των μεταρρυθμίσεων*³².

Το Πατριαρχείο, σ' αυτό το μεταρρυθμιστικό πλαίσιο και αντιμετωπίζοντας μονίμως πλέον την απειλή της συρρίκνωσης της εξουσίας του λόγω της δημιουργίας αυτοκέφαλων εκκλησιών³³, καλείται να αντιμετωπίσει για πρώτη φορά στην ιστορία του το εξής πρόβλημα: η οικουμενική αρχή του επί των ορθοδόξων δε νομιμοποιείται πλέον «ελέω Θεού» και κατά παραχώρησιν της οθωμανικής εξουσίας, αλλά πρέπει να νομιμοποιείται από το σύνολο των πιστών, δηλαδή από το *μιλλέτ* (το Γένος). Δηλαδή, η οικουμενικότητα δεν είναι πλέον αυτονόητη και επί όλων των ορθοδόξων, σε ό,τι δε αφορά το περιεχόμενο της οικουμενικότητας, αυτό δεν ορίζεται πλέον αποκλειστικά από τον πατριάρχη *κατά συναλληλία* με τη πολιτική εξουσία, αλλά και από το ίδιο το σώμα του μιλλέτ³⁴. Πολύ περισσότερο που το μιλλέτ στη μεταρρυθμιστική Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ορίζεται πλέον ως σύνολο πιστών αλλά ως σύνολο κοσμικό, οιονεί εθνικό. Επομένως, το Πατριαρχείο πρέπει να ορίσει το Γένος όχι με θρησκευτικούς όρους μόνο, αλλά με κοσμικούς, να γίνει φορέας των κοσμικών αρχών του Γένους και, επί πλέον, να ανανοηματοδοτήσει το περιεχόμενο των πλέον παραδοσιακών όρων και να επαναπροσδιορίσει τη λειτουργία των θρησκευτικών θεσμών, αν θέλει να διατηρήσει την εξουσία του επί του Γένους αλλά και στο μεταρρυθμισμένο οθωμανικό σύστημα εξουσίας. Το ελληνικό κράτος, από την άλλη μεριά, το οποίο έτσι κι αλλιώς, από τα πρώτα χρόνια της ζωής του έχει αναλάβει την αποστολή της απελευθέρωσης των Αλύτρωτων, καλείται στο β' μισό του 19ου αι. να οριοθετήσει και να ορίσει πολιτικά το σώμα των Αλύτρωτων. Πρέπει, δηλαδή, ν' αποκαταστήσει γεωγραφικά και ιστορικά τη συνέχεια στο χώρο και το χρόνο, αρκεί να γίνει κέντρο αναπαραγωγής, στο πλαίσιο του Γένους, των αξιών του ελληνικού κράτους. Αρκεί, δηλαδή, να νομιμοποιεί, αναδρομικά την ελληνικότητα του Γένους³⁵.

Και σ' αυτό ακριβώς το σημείο, λόγω αμοιβαίων αναγκών, το ελληνικό κράτος και το Πατριαρχείο συναντώνται, όχι βεβαίως χωρίς συγκρούσεις³⁶: πάντως, όσο το

32. Για τις αλλαγές στον οθωμανικό χώρο, για τις σχέσεις οθωμανικής εξουσίας-μιλλέτ, οθωμανικής εξουσίας-θρησκευτικών αρχών, βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997.

33. Βλ. ενδεικτικά, Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις ...*, ό.π., σσ. 228-229.

34. Αναγνωστοπούλου, ό.π. (σημ. 32), σσ. 287-289.

35. Στο ίδιο, κυρίως σσ. 285-301 και σσ. 419-438.

36. Η σύγκρουση του πατριάρχη Ιωακείμ Γ με τον Χαρίλαο Τρικούπη αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα όπου αποτυπώνεται η δύσκολη και πολύπλοκη σχέση ελληνικού κράτους-Πατριαρχείου. Μια σχέση που εκφράζει την προσπάθεια νομιμοποίησης τόσο του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου του μιλλέτ, την προσπάθεια δηλαδή ενσωμάτωσης των Ρωμιών στο εθνικό.

Πατριαρχείο εγγυάται τη διαχρονικότητα του ελληνορθόδοξου Γένους στο οθωμανικό έδαφος, άλλο τόσο το ελληνικό κράτος εγγυάται την ελληνικότητα των θεσμών του Πατριαρχείου, τη νομιμοποίηση της Αρχής του τελευταίου επί του Γένους (μιλλέτ), το οποίο με την πάροδο του χρόνου και την αποσκίρτηση των άλλων ορθόδοξων, ελληνοποιείται³⁷: αποκτά χαρακτηριστικά *ελληνορθόδοξου Γένους*. Τελικά, η πραγματικότητα του β' μισού του 19ου αι. είναι αυτή που υποχρεώνει το Πατριαρχείο, προκειμένου να νομιμοποιήσει συγχρονικά την οικουμενικότητά του, να δώσει αναδρομική ισχύ στην ύπαρξη και την οικουμενικότητα του ελληνορθόδοξου Γένους³⁸. Δεν υπάρχει, κατά τη γνώμη μου, πιο δυνατή έκφραση στην οποία να συμπεκνώνονται τα προβλήματα όλου αυτού του χώρου και της εποχής με σαφέστερο τρόπο απ' αυτήν που ο Γεδεών, το 1908, χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει τον πατριάρχη Ιωακείμ Γ': «Ήτο Πατριάρχης Οικουμενικός, ήτο Πατριάρχης Έλλην»³⁹, ασχέτως αν το Έλλην ακυρώνει το Οικουμενικός και αντιστρόφως.

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η ταύτιση ελληνικό έθνος-ορθόδοξο Γένος ανταποκρίνεται στη μεγάλη απαίτηση μιας δύσκολης εποχής, όπου οι έννοιες θρησκεία και έθνος ταυτίζονται: ταυτίζονται, διότι το απαιτεί από τη μια η οθωμανική πραγματικότητα, από την άλλη η μεγαλοϊδεατίστικη ιδεολογία του ελληνικού κράτους⁴⁰. Η Εκκλησία της Ελλάδος, πάντως, ενώ δεν έχει απολύτως καμιά ιστορική σχέση μ' όλα αυτά, αποκτά μέσω του ελληνικού κράτους και *φιλοστόργως* από το Πατριαρχείο έναν άλλο, από τον αρχικό της, ιστορικά εθνικό ρόλο. Κατ' αρχήν, κράτος και Εκκλησία, στο πλαίσιο του Αλυτρωτισμού, αλληλοεξαρτώνται: η Εκκλησία, ως θυγάτηρ του Πατριαρχείου, ως κληρονόμος, λοιπόν, του παρελθόντος του Γένους, νομιμοποιεί συγχρονικά την ταύτιση Έλληνας=ορθόδοξος: το ελληνικό κράτος, όμως, είναι αυτό που νομιμοποιεί την κληρονομιά της Εκκλησίας. Έτσι, η Εκκλησία μεν εγγυάται τη σύνδεση του ελληνικού έθνους με το Γένος, άρα δικαιώνει

ελληνικό σύνολο, όσο και του Πατριαρχείου επί του Γένους, την προσπάθεια δηλαδή οριοθέτησης του Γένους και ενσωμάτωσής του στο δικό του οικουμενικό πολιτισμικό σύστημα», Αναγνωστοπούλου, *ό.π.* (σημ. 32), σελ. 422.

37. Στο ίδιο, κυρίως σσ. 301-312.

38. Η δήλωση του Πατριαρχείου το 1908: «Το ελληνικόν έθνος, το παλαιάτατον εν τη Αυτοκρατορία και το Πατριαρχείον αυτού», καταδείχνει, με τον καλύτερο τρόπο, τις αντιφάσεις και την πολυπλοκότητα της εποχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1908 το Πατριαρχείο είναι πλέον υποχρεωμένο να ορίζει, μ' αυτόν τον τόσο περιοριστικό όρο την οικουμενικότητά του.

39. Μανουήλ Γεδεών, *Μνεία των προ εμού, 1800-1863-1913*, εν Αθήναις 1934, σελ. 263.

40. Από το 1908 και μετά, αυτή η πολύπλοκη σχέση έθνους-θρησκείας παίρνει ακόμη πιο πολιτική μορφή και περιπλέκει ακόμη περισσότερο την ιστορία όλης αυτής της περιοχής. Σ' αυτή την κρίσιμη περίοδο, όπου οι Νεότουρκοι προσπαθούν να σώσουν την Αυτοκρατορία, πολιτικοποιώντας τη διάκριση του πληθυσμού σε θρησκευτικά σύνολα, και το ελληνικό κράτος –και όχι μόνο– να υλοποιήσει την αλυτρωτική πολιτική του, εθνικοποιώντας πολιτικά πλέον και όχι μόνο πολιτιστικά το Γένος, παγιώνονται όλα τα ιδεολογήματα περί έθνους και θρησκείας, περί ελληνορθόδοξου έθνους, ιδεολογήματα τα οποία είναι προϊόντα της ιστορικής πραγματικότητας της εποχής. Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.* (σημ. 32), σσ. 453-503 και 521-543.

τις διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους, ωστόσο αυτό ισχύει επειδή και όσο θέλει το ελληνικό κράτος: το εύρος, λοιπόν, ιστορικά και πολιτικά, του εθνικού ρόλου της Εκκλησίας εξαρτάται από το ελληνικό κράτος, η δε ελληνικότητα των Ελλήνων ταυτίζεται με την ορθοδοξία, και πάλι επειδή και όσο θέλει το ελληνικό κράτος να υλοποιήσει την αποστολή του. Έτσι, η ορθοδοξία και η Εκκλησία εθνικοποιούνται, επομένως το έθνος θρησκευτικοποιείται στο πλαίσιο της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Και σ' αυτό το πλαίσιο, κράτος και Εκκλησία αρχίζουν να συλλειτουργούν από τότε και μετά στο δημόσιο χώρο: οι εθνικοί συμβολισμοί διαμορφώνονται από την αγασθή συνεργασία των δύο. Δεν είναι τυχαίο που στο β' μισό του 19ου αι., ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, γνωστός πολέμιος της ελληνικής επανάστασης, αναδεικνύεται σε εθνικό σύμβολο, ούτε βεβαίως είναι τυχαία η ανύψωση της ορθοδοξίας σε εθνοσωτήρια σανίδα του ελληνισμού.

Το ιδεολόγημα Έλληνας-ορθόδοξος, ελληνικό έθνος-ελληνορθόδοξο γένος εξουδετερώνεται ιστορικά, οριστικά και αμετάκλητα, το 1922: όταν η πραγματικότητα έθεσε, με τους πιο σκληρούς όρους, τέλος στις αλυτρωτικές ανάγκες του ελληνικού κράτους, ενώ υποχρέωσε το Πατριαρχείο, προκειμένου να επιβιώσει, να περιοριστεί, για πρώτη φορά στην ιστορία του, αποκλειστικά στον πνευματικό του ρόλο, ένα ρόλο που διατηρεί με αξιοσημείωτη επιμονή μέχρι σήμερα. Όμως η ταύτιση παθητικά, κάποτε δε και ενεργητικά (περίοδο δικτατορίας), συντηρήθηκε, εφόσον το ελληνικό κράτος δεν προχώρησε στην αποθρησκευτικοποίηση του δημόσιου χώρου, δεν προχώρησε, μεταξύ άλλων, στο χωρισμό κράτους-Εκκλησίας. Από το 1922 και μετά, η εθνικοποίηση του δημόσιου χώρου, με τη διαμεσολάβηση του θρησκευτικού παράγοντα, επέτρεπε στο ελληνικό κράτος να καθλώνει την ελληνική κοινωνία και να της επιβάλλει το πιο αντιδραστικό του πρόσωπο. Βεβαίως από τη μεταπολίτευση και μετά τα πράγματα άλλαξαν: η Εκκλησία, χωρίς να χάσει το εθνικό της κύρος, είχε περιοριστεί στον πνευματικό χώρο. Με τον αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο τα πράγματα αλλάζουν. Η Εκκλησία, όχι μόνο διεκδικεί εθνικό ρόλο, διεκδικεί εθναρχικό ρόλο. «Το έθνος, το Γένος –δήλωνε ο Χριστόδουλος– εδράζεται επί της Εκκλησίας». Και με το Γένος, εκτός από το ότι διεκδικεί εθναρχικό ρόλο, κάνει αναδίπλωση στον Αλυτρωτισμό του 19ου αι. Με την επαναφορά της ταύτισης Έλληνας=ορθόδοξος, ο κ. Χριστόδουλος κωδικοποιεί στο συμβολικό επίπεδο τον ανορθολογικό, αλυτρωτικό λόγο του 19ου αι. Αυτή η δυναμική επαναφορά του αλυτρωτικού ιδεολογήματος από τον αρχιεπίσκοπο –παρά το γεγονός ότι ο ίδιος δεν είναι παρά η κορυφή ενός παγόβουνου που σταδιακά διαμορφώθηκε στην ελληνική κοινωνία, κυρίως από το '80 και μετά– δημιουργεί μια νέα πραγματικότητα, άκρως επικίνδυνη, στην ελληνική κοινωνία: το αλυτρωτικό ιδεολόγημα Έλληνας=ορθόδοξος, εκφερόμενο από τον αρχιεπίσκοπο, διεκδικεί καθολική, εθνική νομιμοποίηση: διότι ο κ. Χριστόδουλος αποτελεί θεσμικό μέρος του ελληνικού κράτους, επομένως η ιδεολογία που εκφράζει δεσμεύει και ανακλά την ιδεολογία του ελληνικού κράτους. Όσο το ελληνικό κράτος εξακολουθεί, με το μη-χωρισμό, να νομιμοποιεί συγχρονικά και διαχρονικά την ταύτιση Έλληνας=ορθόδοξος, όσο εξακολουθεί, έστω

και παθητικά, να διαμεσολαβεί το ελληνικό με το ορθόδοξο, ακυρώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο την ιστορία του ελληνικού λαού, όσο αφήνει παθητικά τη συμβολοποίηση του εθνικού στην Εκκλησία, ο ρόλος της Εκκλησίας θα είναι βαθιά πολιτικός και οι δηλώσεις του κ. Χριστόδουλου θα αφορούν και θα δεσμεύουν, έστω και παθητικά, το σύνολο του ελληνικού λαού.